

Mirko Mlakar,¹ Lino Veljak²

¹ Kikićeva 7, HR-10000 Zagreb; ² Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, I. Lučića 3, HR-10000 Zagreb
¹ mvmlakar@gmail.com; ² lveljak@ffzg.hr

Istraživanja povijesti srpske filozofije

Sažetak

U članku su predstavljena srbijanska bavljenja poviješću srpske filozofije, čiji su počeci prije stoljeća i pol (prvi je pregled tiskan 1868. godine). U 20. stoljeću bilo je nekoliko širih pregleda odnosno povijesti srpske filozofije, ali se nije stabiliziralo njezino poučavanje pa tako niti proučavanje. Od početka 21. stoljeća u Srbiji je zamjetno češće objavljivanje knjiga o toj nacionalnoj filozofiji. U tome se ističe sustavni rad Ilije Marića, a pojavile su se i dvije publikacije pod naslovom Istorija srpske filozofije: zbornik priređivačice Irine Deretić i knjiga Slobodana Žunjića. Među ostalim, u članku se upozorava na brojne i nerijetko teške činjenične pogreške i druge propuste koji umanjuju uporabnu vrijednost korisne monografije kompetentnog istraživača Žunjića.

Ključne riječi

srpska filozofija, povijest filozofije, Slobodan Žunjić, Istorija srpske filozofije, Ilija Marić, Irina Deretić, pogreške

Uvod

Sto godina prije Zorana Đinđića (na čelu vlade od 2001. do 2003.) srbijanski je premijer postao Mihailo Vujić. Tim se doktorima filozofije može pridružiti i Vojislav Koštunica, posljednji predsjednik SR Jugoslavije i predsjednik vlade Srbije nakon ubijenog Đinđića jer je pravnik čije je područje filozofija politike i prava. S toliko filozofa na čelu vlada u manje od 110 godina ne mogu se pohvaliti ni filozofijski mnogo razvijenije sredine. Od 19. stoljeća do danas kao srbijanski ministri i uopće veći ili manji politički čimbenici okušali su se, među ostalim filozofima, Dimitrije Matić, Alimpije Vasiljević, Milan Kujundžić, Mihailo Marković, Nikola Milošević, Dragoljub Mićunović, Svetozar Stojanović, Bogoljub Šijaković i Đorđe Vukadinović. Ipak, to ne znači da je politika u Srbiji *filozofskija* od one u ostatku svijeta i da je filozofiranje važna rabota. Sudeći prema statusu domaće filozofije u Srbiji, reklo bi se da su njezini dometi slabi ili skriveni. Među ostalim, u vrijeme kad su Đinđić i njegovi kolege zaposjeli vlast, jedan istraživač ističe kako ne samo da »u našim srednjoškolskim udžbenicima nema nijedne lekcije o nacionalnoj filozofiji« nego se ona »ne predaje ni na Filozofskom fakultetu [u Beogradu], čak ni kao izborni predmet«.¹ Srbijanska se filozofija, pak, izborno ukazala u Hrvatskoj. U našoj državi povijest hrvatske filozofije predaje se ili se predavala na svih

¹

Ilija Marić, *Filosofija na istoku Evrope: Ogleđi iz vizantijske, ruske i srpske filozofije*, Plati, Beograd 2002., str. 8. Marić je nastavnik

Fizičkog fakulteta: studentima toga i srodnih fakulteta uglavnom predaje filozofiju prirodnih znanosti.

sedam studija filozofije u pet sveučilišnih središta (Zagreb, Zadar, Rijeka, Osijek i Split), gdje i kao obvezni predmet.²

Na kraju se socijalizma u Srbiji ne zamjećuje isticanje nacionalne (akademске) filozofije, kao da u njoj, za razliku od nekih drugih duhovnih djelatnosti, nema materijala za poticanje »događanja naroda«. Poučavanja baštine, pa ni njezinog institucionaliziranog proučavanja, nema ni kad palicu preuzimaju filozofijski obrazovani antimiloševićevci, ali je na smjeni tisućljeća izdano više publikacija koje se (barem dijelom) bave temama iz povijesti srpske filozofije. To su, među ostalim: *Srpski narod na razmeđu Istoka i Zapada* (1999.) i *Filozofija istorije kod Srba* (2002.) Andrije Stojkovića; *Spisi savremenih srpskih filozofa* (tri sveska: 2000., 2004. i 2007.) Jovana Arandelovića; *Filozofija na Velikoj školi* (2003.), *Na efeskom putu* (2006.) i *Filosofska delta* (2009.) Ilije Marića; *Čovek, vrednosti i istorija* (2006.) Radomira Đorđevića; *Samopoštovanje i puzavost* (2007., 2010. i 2015.) Danila Baste; *Novovekovni srpski mislioci* (2009.) Mihaila Markovića; *Iz našeg filozofskog života* (2012.) Zdravka Kučinara; *Prirok i suštastvo* (četiri sveska, 2013.) Slobodana Žunjića; te *Ogledi o srpskoj filozofiji* (2015.) Mirka Aćimovića.³ Ti su radovi u rasponu od ukoričenih pabiraka do ozbiljnih studija, a znakovito je da je od spomenutih autora najmlađi rođen 1953. godine (Marić).

Među djelima Slobodana Žunjića (rođen 1949.) – filozofa širokih interesa koji je predavao u Beogradu i Novom Sadu te u Philadelphiji (University of Pennsylvania) i Kingstonu (University of Rhode Island) – ističe se knjiga *Aristotel i henologija: Problem jednog u Aristotelovoj metafizici* (Beograd 1988.). U sklopu bavljenja nacionalnom filozofijom, među ostalim je, u koautorstvu s Mihailom Đurićem, kao predgovor njihova zbornika *Die serbische Philosophie heute* (München 1993.) dao skicu razvoja i aktualnog stanja filozofije u Srbiji. Žunjić je 2009. objavio *Istoriju srpske filozofije* koja je 2014. imala »drugo dopunjeno i ispravljeno izdanje«; a jednak je naslov i publikacije koju je priredila Irina Deretić (rođena 1969.), proučavateljica antike (Platon), nastavnica Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Bavljenje nacionalnom filozofijom ovdje vidimo kao pokazatelj brige o univerzalnoj *filozofiji* u lokalnim okvirima, skrb za razvoj struke. U ovome radu koji, kao preliminarni dio istraživanja filozofiranja u Srbiji, hotimice većim dijelom ostaje *doksografski*, ukratko se prikazuju srbijanska bavljenja poviješću filozofije u Srba te se, u sklopu predstavljanja sumarnih radova, propituje je li Žunjićeva monografija, koja je trebala biti svojevrsna *kruna* proučavanja te nacionalne filozofije, doista tako pouzdana kakvom je predstavljala recenzent.

1. Povjesničari

Svijest o potrebi osvrtnja na lokalnu baštinu nalazi se na samim počecima moderne filozofije u Srbiji, koja se predavala na Liceju (osnovan 1838. u Kragujevcu, od 1841. u Beogradu) i Velikoj školi (1863.–1905.), koja je prerasla u Univerzitet u Beogradu. Milan Kujundžić je od 1866. u okviru povijesti filozofije predavao i o nacionalnoj filozofiji (koja, prema njegovom mišljenju, počinje 1770. godine) te je 1868. tiskana njegova *Filosofija u Srba*. Taj »pregled cijele filozofijske naše književnosti« počinje i završava »praktičnim pravcem«, tj. s Dositejem Obradovićem; odnosno nije prikazano razdoblje »visokoučenosti« u kojemu su i prve recepcije njemačke filozofije (primjerice, I. Kant posredstvom W. T. Kruga) te »prirodni pravac«, tj. naturalističko »treće doba« s kojim »počinje prava nauka filozofska u nas«.⁴

Prvi potpun(ij)i prikaz srpske filozofije 1904. objavio je Miloš Milovanović također pod naslovom *Filosofija u Srba*. U prilog tvrdnji da nema znanstvene i filozofijske istine koje u načelu ne bi bilo u *narodnoj* filozofiji, Milovanović analizira poslovice, a *stručna* filozofija u Srba počela je, kao i u Helena, spekulacijama o svemiru, tj. atomizmom Ruđera Boškovića, zatim je imala Obradovića kao »svoga Sokrata«, metafizičari Konstantin Branković (prvi stalni nastavnik filozofije na Liceju i Velikoj školi) i Mihailo Hristifor Ristić »u neku ruku« srpski su Platon i Aristotel, a pozitivisti Vasiljević i Kujundžić mogu se usporediti s Augustom Comteom i Herbertom Spencerom.⁵

U gotovo pola stoljeća u kojemu je Branislav Petronijević, međunarodno poznat po *monopluralizmu* i *empirioracionalizmu*, dominantan filozof u Srbiji, nacionalna se filozofija ne predaje na Filozofskom fakultetu. Prvi puta poslije Kujundžića srpska se filozofija, kao dio jugoslavenske, počela predavati u sklopu povijesti filozofije tek u doba socijalizma. Obnova sveučilišne nastave, koja je visoki oblik bavljenja nekom filozofijom, može se razumjeti u kontekstu *nacionalnog osvješćivanja* (pri čemu je *Nation* Jugoslavija) u doba sukoba sa Staljinom (oko komunističke pravovjernosti), a zasigurno i utjecaja samog Dušana Nedeljkovića, tada filozof(ij)skog »boga i batine« na istoku Jugoslavije (posjećivao je Zagreb) – koji je na Sorboni doktorirao radom o Boškoviću, pisao o Frani Petriću/Petrišu i još 1934. na francuskom jeziku objavio kratki pregled jugoslavenske filozofije. Na Vasiljeviću je doktorirao Mihailo Popović, čiji je vršnjak Dragan Jeremić, prije nego što je obranio disertaciju o estetici do Svetozara Markovića, tijekom 1967./1968. godine u (nefilozofijskom) časopisu *Savremenik* objavio je seriju tekstova »O filozofiji kod Srba« (1997. godine objedinjeno je u knjigu istog naslova).

Osim Jeremićeve *kratke povijesti* (nešto više od 220 stranica malog formata; otprilike dvostruko više od Milovanovićeve *Filosofije u Srba*) koja generalnim pristupom i faktografijom uglavnom može zadovoljiti i najširi krug današnje publike, početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća Andrija Stojković na približno 800 stranica većeg formata objavio je *Početke filozofije u Srba* i *Razvitak filozofije u Srba*. Na početku 21. stoljeća o *Razvitku* se piše kao o »još uvijek nezaobilaznoj« knjizi, iako Stojković nije uvijek navodio izvore svojih tvrdnji s potpunim bibliografskim podacima.⁶ Stojkovićeve su ideo-

2

Na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu akademske je 2015./2016. godine u okviru seminara metafizike (*Problemi novije metafizike*) i filozofije povijesti (*Poimanja povijesti*) predstavljena filozofija u Srbiji. Uvid u pokušaje rješavanja metafizičkih i pitanja filozofije povijesti stjecao se na temelju uvodnog historiografskog i problem(at)skog tečaja, studentskih prikaza radova Božidara Kneževića, Ksenije Atanasijević, Mihaila Đurića, Miloša Arsenijevića, Đinđića i drugi mislilaca, te intervenata nositelja kolegija L. Veljaka i suradnika M. Mlakara koji su upozoravali na sličnosti i razlike između filozofije u Srbiji te u Hrvatskoj, Njemačkoj i/ili Rusiji. Predavači kolegi Mariću zahvaljuju na savjetima pri koncipiranju tih jednosemestralnih kolegija.

3

Sve su knjige izdane u Beogradu, osim Aćimovićeva djela u dva sveska (Novi Sad).

4

Milan Kujundžić, »Filosofija u Srba«, u: Ilija Marić (ur.), *O srpskoj filozofiji*, Plato, Beograd 2003., str. 29–32.

5

Milovan Milovanović, »Filosofija u Srba«, u: I. Marić (ur.), *O srpskoj filozofiji*, str. 89–97. Bošković, koji je bio »srpski sin kršne Dalmacije« (ibid., str. 97) općenito se predstavlja kao jedan od »hrvatskih mislilaca koji su porijeklom Srbi« (vidi: Andrija Stojković, *Počeci filozofije u Srba: Od Save do Dositeja na osnovama narodne mudrosti*, Dijalektika, Beograd 1970., str. 19) ili baš srpski filozof.

6

Ilija Marić, *Usporn srpske filozofije: Počeci sistematskih filozofskih istraživanja kod Srba*, Plato, Beograd 2004., str. 20.

loško-svjetonazorska ograničenja veća nego Jeremićeva, a i slijedio je vrlo *rastegnuti* pojam filozofije.⁷ Dvojica polaznika prve generacije studija filozofije nakon oslobođenja među onim su filozofima koji su sastavljali povijesti pojedinih disciplina u nacionalnim okvirima (Jeremić – estetika; Stojković – filozofija povijesti).

Za razliku od *dijamatovca* Stojkovića, *stvaralački marksisti* nisu se posvećivali bavljenju nacionalnom filozofijom. No čak i da su svim *praksisovcima* mjerila i predmeti interesa bili samo K. Marx, M. Heidegger i drugi strani gorostasi, to nije bio uzrok ipak nedostatnih plodova projekta posvećenog filozofiji u Srba.⁸ Voditelj projekta Branko Pavlović, inače nemarksist, pisao je o onima koji su već bili *poznati* kao filozofi ili kao filozofijski relevantni autori: S. Markoviću, Lazi Kostiću, Kneževiću i Petronijeвиću. Poslije je u radu uvrštenom u taj projekt dosegnut zacijelo najveći domet u hermeneutičkom pristupu djelu nekog srpskog filozofa u prvih 150 godina akademske filozofije u Srbiji. Riječ je o studiji u kojoj Mihailo Đurić pokazuje da je Petronijevićeva metafizika »mješavina filozofske učenosti i neobrazovanosti«, odnosno da su *Načela metafizike (Principien der Metaphysik I– II, Heidelberg 1904. i 1912; srpski prijevod 1986.)* »u svakom pogledu nedovršena, neuradna knjiga« u kojoj nijedno osnovno filozofijsko pitanje nije čestito postavljeno.⁹ Ipak, Petronijević ostaje najznačajniji srpski filozof (barem) prve polovine 20. stoljeća.

Na početku 21. stoljeća, mogućnost studiranja filozofije nudi se u Beogradu, u Novom Sadu, u Nišu i u Kosovskoj Mitrovici (u tome je gradu »privremeno sjedište« Univerziteta u Prištini, a u kosovskom glavnom gradu sjedište ima Univerziteti i Prishtinës). Marić piše da »nije oformljen institut za nacionalnu filozofiju« (!), a nije bilo ni časopisa u kojemu bi se kontinuirano objavljivali rezultati istraživanja srpske filozofijske tradicije. Ipak, časopis *Istočnik* uveo je rubriku »Srpska filozofska baština« s ciljem da se dostupnim učine *nepoznata* djela, poglavito neobjavljena ili objavljena na stranim jezicima, osobito disertacije obranjene u inozemstvu u drugoj polovini 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća, »koje spadaju među najznačajnije radove srpske filozofije svog vremena«. ¹⁰ Pokazalo se da su doktorati počesto bili posljednje što su u filozofiji napravili (ili je poznato da su napravili), primjerice, Mihailo Miron i Pravda Marković.¹¹

Marić sustavno istražuje tu velikim dijelom krhku i nekonsolidiranu duhovnu djelatnost, često ometanu u razvoju ratovima, uklanjanjem sveučilišnih nastavnika i sl. Među ostalim, Vujić se uredno pripremao za nastavnika filozofije, a predavao je narodnu, tj. političku ekonomiju (koju je također doktorirao); Ksenija Atanasijević, koja je s katedre odstupila pod pritiskom, u socijalizmu je zaposlena na mjesto knjižničarke; a o nesređenom stanju na svoj način govori i to što je *Istočnik*, koji je dao prostor za bavljenje nacionalnom filozofijom, bio »časopis za vjeru i kulturu«. Naime, *Theoria*, časopis Srpskoga filozofskog društva (dalje: SFD) objavljivao je kraće radove; dok su *Filozofske studije*, koje su obimnije radove izdavale od 1970. godine (umjesto *Savremenih filozofskih tema*, 1960.–1969.), prestale izlaziti 1997. te su se ponovno pojavile tek 2009. godine.¹² Inače, SFD se od 1969. zvalo Filozofsko društvo Srbije, a *izlazak iz genitiva*, tj. povratak izvornog naziva, obavljen je 1997. godine.

Kako ni sami filozofi nisu bili radoznali prema povijesti svoje struke (čak poziva) pokazuje i to što se o prvoj udruzi i časopisu u jugoistočnoj Europi opširnije pisalo tek gotovo sto godina nakon njihova pojavljivanja.¹³ Ipak, 1999. razgrađen je (dvo)broj *Gledišta* o srpskoj filozofiji, a Marićeve knjige

u kojima je iz zaborava vratio Ljubomira Nedića i druge filozofe s kraja 19. i početka 20. stoljeća dobile su stanoviti odjek u široj kulturnoj javnosti.

U *Istoriji srpske filozofije* S. Žunjića stoji da »proučavanje srpske filozofije najčešće mora krenuti takoreći *ab ovo*« – od traženja izvornih spisa i njihove objave – da bi se pristupilo tumačenju i vrednovanju bez predrasuda i ideoloških šablona. Kao razloge zašto je »historiografija nacionalne filozofije daleko zaostala za razvojem filozofske misli u Srbiji« Žunjić navodi da proučavanje ključnih izvora podrazumijeva niz filoloških, povijesnih i filozofijskih znanja koja »nije lako spojiti u jednoj osobi«: primarni izvori, pogotovo raniji, »još nisu ni izdani, a kamoli prevedeni, obrađeni i vrednovani«, a nije mnogo bolje ni s dostupnošću (izabranih) djela filozofa iz 19. i 20. stoljeća.¹⁴ U uvodu četvrtog sveska vrlo vrijednog *Priroka i suštastva* stoji da je »s razmahom srpske filozofske historiografije« (!) došlo vrijeme da se »prevlada ustrukovljena razdvojenost istraživačkih područja«, u konkretnom slučaju filologije, lingvistike, povijesti filozofije i povijesti ideja.¹⁵ Učilišta teologije gotovo su po definiciji i filozofijska središta, pa bi u cilju opće istraživačke sinergije trebalo pogledati i radove autora s Pravoslavnog bogoslovske fakulteta i uopće teologa.¹⁶ Još se sedamdesetih godina 20. stoljeća pokušalo u istraživanju uključiti povjesničare (kulture), ali čini se da će arhivska »kopanja« i slične

7

Stojkoviću u filozofiju spada i narodna mudrost, a ako se filozofija shvati kao »pogled na svijet koji izražava povijesno kretanje jednog naroda«, Petar II. Petrović Njegoš je »svom vizijom svijeta i čovjeka najoriginalniji i najdublji filozof kojega je iznjedrila jugoslavenska narodna misao« (Andrija Stojković, *Razvitak filozofije u Srba 1804–1944.*, Slovo ljubve, Beograd 1972., str. 84). U djelu, čiji je prvi dio »Filosofija u Srba u doba nastanka i uspona srpskog građanskog društva i države od 1804.–1918.«, a drugi govori o toj filozofiji u doba »opadanja i propasti« građanstva (1919.–1944.), stoji da se »princip specifičnosti našeg viđenja svijeta i čovjeka održao u povijesnom kontinuitetu od Ćirila do Tita«, pa i u modernoj filozofiji preteže »racionalističko-realistički i optimistički tip mišljenja« i svjetonazora, a u etici »narodnostoički heroizam« (ibid., str. 562).

8

U vrijeme toga projekta Instituta za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, na poticaj i uz usmjeravanje Vladimira Filipovića, pojavili su se *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* (od 1975.), polugodišnjak zagrebačkog Instituta za filozofiju koji i danas izlazi.

9

Mihailo Đurić, *Filozofija u dijaspori: Petrovićeva Načela metafizike*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1989., str. 51.

10

I. Marić, *Filosofija na istoku Evrope*, str. 275–276.

11

Ibid., str. 286–287, 295.

12

Aktualni SFD osnovan je 1951., a 1953. počeo je izlaziti njegov časopis *Filozofski pregled*, dok je Hrvatsko filozofsko društvo osnovano 1957., a *Praxis* je počeo izlaziti 1964. godine.

13

Beogradskim prvijencem smatran je SFD utemeljen 1938. na Petronijevićev poticaj, ali o tome kako je još 1898. osnovano (kratkotrajno) Filozofsko-pedagoško društvo i izdan prvi (i posljednji) broj *Arhiva za filozofiju, pedagogiju i društvene nauke*, 1994. godine prvi je (kratki) članak objavio Zdravko Kučinar. No ta ukazivanja »nisu imala odjeka ni u samom Društvu [SFD, op. a.], a kamoli izvan njega«. Vidi: Zdravko Kučinar, *Srpsko filozofsko društvo: Kratka istorija 1: Do osnivanja Jugoslovenskog udruženja za filozofiju i sociologiju (1898–1956)*, JP Službeni glasnik, Beograd 2011., str. 8.

14

Slobodan Žunjić, *Istorija srpske filozofije*, Zavod za udžbenike, Beograd 2014., str. 15, usp. str. 491. Ovaj Žunjićev rad u narednim bilješkama označavat će se s »ISF«.

15

Slobodan Žunjić, *Prirok i suštastvo: Istorija pojmovne logike kod Srba IV: Suštastvo u srpskoj filozofiji*, Službeni glasnik, Beograd 2013., str. 7–8.

16

Primjerice, dobrodošao je pregled: Bogdan Lubardić, »Srpska religijska filozofija u XX veku: Ličnosti, ideje, tokovi«, u: Bogoljub Šijaković, *Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati 4*, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Beograd 2009.,

poslove koji nisu u žarištu povijesti filozofije kao filozofijske (hermeneutičke) discipline i dalje morati obavljati sami filozofi, a ne (i) povjesničari, primjerice u sklopu interdisciplinarnog polja povijesti ideja.

Kako neki filozofi loše prolaze i s filozofima i povjesničarima pokazuje primjer Lj. Nedića, četvrtog nastavnika (*čiste*) filozofije na Velikoj školi (poslije Brankovića, Kujundžića i Vasiljevića), ali prvog s doktoratom. Njegovo je bavljenje strukom, u kojoj je imao i međunarodnog uspjeha, bilo u sjeni toga što ga se smatra(lo) tvorcem moderne srpske književne kritike (uz B. Popovića), a i sam je 1895. pokrenuo književni časopis *Srpski pregled*. Istraživač ističe da je tek Stojković u *Razvitku filozofije* konačno, 70 godina nakon Nedićeve smrti, prikazao cjelinu njegova djela, ali je do mjesta u pregledu srbijanske filozofije Nedić došao zato što su istraživani filozofijski temelji njegove književne kritike (Atanasijević, Jeremić), a ne zato što je istraživana baš povijest nacionalne filozofije.¹⁷ S druge strane, Nedić ni kao kritičar nije prepoznat u posljednjem djelu Latinke Perović, vodeće kritičke povjesničarke koja je, među ostalim, bila urednica i autorica uvoda zbornika *Zoran Đinđić: Etika odgovornosti* (Beograd 2006.).¹⁸

2. Zbornik *Istorija srpske filozofije*

U *Istoriji srpske filozofije* koju je priredila Irina Deretić ima naznaka interdisciplinarnosti, ali ne vidimo povjesničare među autorima šezdesetak radova u tri sveska (2011., 2012. i 2014.). Prvi svezak ambiciozno naslovljene publikacije nema uvodnu studiju, nego Deretić piše da »pred nama se nalazi prvi tom monografije« koja sadrži »razvijene studije i tekstove« koji »kritički i teorijski« razmatraju srpsku filozofsku baštinu. »Početna nit vodilja« u istraživanju povijesti te filozofije uvjerenje je da osim »kontinuiteta« postoji i njezin »identitet« koji se formirao u »plodnom dijalogu sa stranim, uglavnom europskim uzorima, idejama i misliocima«. Knjiga je nastala kao rezultat rada suradnika »Istorije srpske filozofije«, projekta koji je odobrilo i financira mjerodavno ministarstvo, kojima su se pridružili drugi »pознаоаи« srpske filozofije, a »uslijedit će još tri toma monografije posvećene ovoj temeljnoj oblasti svake kulture, koja je usprkos svom neprocjenjivom značaju i rezultatima bila neopravdano zapostavljena«.¹⁹

Predgovor ne nudi razradu »kontinuiteta«, »identiteta« i/ili »neprocjenjivog značaja«, nego slijedi kratko predstavljanje radova. Ipak, reklo bi se da je Deretić bliža stajalištu da »filozofija kod Srba je, pored književnosti u užem smislu riječi i humanističkih, pa i prirodnih znanosti, s kojima se dopunjavala, davala presudan pečat nacionalnoj kulturi« nego onome prema kojemu prekidi u povijesti srpske filozofije izgledaju preupadljivi da bi se moglo govoriti o kontinuitetu te »suviše je velik nerazmjer između naše po svemu velike poetske i književne ekspresije i takoreći stidljivog filozofskog mišljenja«.²⁰

Ali – čak ako u srpskoj kulturi, kao što smatra Žunjić, filozofija ne zauzima posebno važno, pogotovo ne središnje mjesto, te ako filozofi »rijetko su dostizali one domete koji su mnogo češće ostvarivani u drugim oblastima ispoljavanja srpskog stvaralačkog duha«, osobito u književnosti i likovnim umjetnostima – sudeći prema tome kako je Deretić predstavila radove u zborniku, istraživanja povijesti srpske filozofije, pa i tu filozofiju općenito, očekuje blistava budućnost.²¹

Naime, Žunjićev je prilog u zborniku »plodna i heuristička studija«, a studija je Aleksandra Gordića »akribična i dobro zasnovana«, Aćimovićevu je

razmatranje »podrobno i temeljno«, Boris Milosavljević autor je »odlično napisanog« rada, Milo Lompar »prodorne, pronicljive i polemične« studije, Jovan Arandelović »vrlo inspirativne i spekulativne« studije, Nebojša Grubar »egzaktog i vrlo sadržajnog« rada, Bogdan Lubardić »filozofski rafinirane studije visoke kvalitete«, Divna Vuksanović »originalnog i lucidnog teksta« itd.²²

Porciju pohvale dobio je i Mirko Zurovac, čija je »nadahnuta i filozofski dosljedno provedena rasprava« posvećena »nedogmatski koncipiranoj filozofiji slobode« M. Markovića, koji je »najveći srpski filozof 20. stoljeća«.²³ Prije zaključka da su Markovićeve »refleksije posvećene slobodi, pronicljive i uvijek blistave, dale (...) jednu od najobuhvatnijih i najzrelijih filozofija slobode čija se vrijednost ne može procijeniti« u radu – u kojemu sve četiri bilješke upućuju samo na Markovićeve *Slobodu i praksu* (Beograd 1997.) – piše i da »poduhvat« Markovića »nadmašuje sve dosadašnje pokušaje tumačenja slobode« jer mu je »pošlo za rukom zahvatiti problem slobode u svoj njegovoj složenosti, a da pri tom ne izgubi ono bitno što je u njegovoj osnovi«, odnosno, njemu je »pošlo za rukom da dođe do jedne filozofije slobode kojoj skoro da nema ravne u postojećoj filozofiji« – na svjetskoj razini.²⁴

Među najozbiljnijim je radovima onaj u kojemu Milosavljević komentira kritiku Kajice Milanova kritike Milovana Đilasa Nedeljkićeve knjige *Naša*

str. 7–56, itd. Uzgred, Žunjić piše da su Lubardićeve »najpoznatije knjige« *Nikolaj A. Berdajev između Ungrunda i Oca i Filozofija vere Lava Šestova* objavljene 2007. i 2012. (ISF, str. 408), a te su dvije (od ukupno tri) knjige objavljene 2003. i 2010. Usp. »Bogdan Lubardić«, u: *Srpska teologija u dvadesetom veku: Istraživački problemi i rezultati 20*, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Beograd 2015., str. 76, 78, 80.

17

I. Marić, *Filozofija na istoku Evrope*, str. 282–283.

18

U njezinoj knjizi za Milana Bogdanovića stoji sljedeće: »u književnoj kritici nastavio je onu orijentaciju koju je krajem XIX. stoljeća započeo Ljubomir Nenadović, a poslije Prvog svjetskog rata na Beogradskom sveučilištu nastavili Pavle Popović i Jovan Skerlić« (vidi: Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita: beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji /XX – XXI vek/*, Dan graf, Radio-televizija Vojvodine, Beograd, Novi Sad 2015., str. 322). Ostavljamo po strani činjenicu da je Skerlić umro u svibnju 1914., prije početka *Velikog rata* – bit će da nije riječ o književniku Nenadoviću, nego o njegovom imenjaku Nediću. Ta je pogreška ili omaška ostala i u izdanju u kojemu su neki ispravci (ibid., 2. izd. iz 2016.). Primjerice, ispravljeno je »Taren« u »Turen« (Alain Touraine; u oba izdanja pogreška se nalazi na str. 233), ali je ostalo da je »Ivo Peić« (treba: Paić) bio profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu (u oba izdanja pogreška se nalazi na str. 527).

19

Irina Deretić, »Predgovor«, u: Irina Deretić (ur.), *Istorija srpske filozofije I*, Evro-Đunti, Beograd 2011., str. 5.

20

Dragan Jeremić, *O filozofiji kod Srba*, Plato, Beograd 1997., str. 8; Branko Pavlović, *Filozofski triptih*, Plato, Beograd 1998., str. 150–151.

21

ISF, str. 9.

22

I. Deretić, »Predgovor«, str. 5–8.

23

Ibid., str. 6.

24

Mirko Zurovac, »Filozofija slobode Mihaila Markovića«, u: I. Deretić (ur.), *Istorija srpske filozofije I*, str. 388, 405. Sadržajni je prikaz Markovićeve promišljanja slobode u drugom tekstu u kojemu se, u pokušaju odgovora na pitanje o subjektu emancipacije u postmoderni i kako ga »učiniti što bližim pojmu prakse koji je zadao« Marković, nude promjene s rubova sustava i iz »nebabilonskih dijelova svijeta«, a u kojima sloboda »i dalje ima vrhunsku vrijednost« te koji postaju i vojno sve moćniji. Vidi Boris Bratina, Višnja Bratina, »Postmoderni izazovi filozofiji slobode Mihaila Markovića«, u: Irina Deretić (ur.), *Istorija srpske filozofije: Prilozi istraživanju III*, Evro-Đunti, Beograd 2014., str. 554–577.

filozofija u borbi za socijalizam.²⁵ U dosadašnja tri sveska kritički odnos dominira jedino u tekstu o *Filozofiji palanke* Radomira Konstantinovića.²⁶ Suprotno perspektivi Lompara, zastupnika *srpskog stanovišta*, ta je knjiga postmodernistima iz *Druge Srbije* »najznačajnije djelo naše filozofije u XX. stoljeću«. ²⁷ Prema Žunjićevim riječima, »negativni odnos prema povijesnom izučavanju srpske intelektualne tradicije dobio je svoje intelektualno uporište već u *antitetičkoj studiji* o duhu srpske malograđanske sredine« koju je Konstantinović objavio 1969., a »stavovi poput njegovih djelovali su i još uvijek djeluju kao hladan tuš na intelektualnu spremnost da se prošlost srpske filozofije prihvati kao vrijedan istraživački predmet«. ²⁸ Čini se da navodno »tuširanje« nije bilo tako dugoročno jer sam Žunjić nešto dalje piše da (u promijenjenoj društvenoj i intelektualnoj klimi) na smjeni tisućljeća dolazi do »preokreta u odnosu prema srpskoj filozofskoj baštini«, što je bio plod »zala-ganja i vizije« kruga filozofa čiju su »jezgru« činili Đurić, Kučinar, Basta, Žunjić i Marić (navedeni »prema godištu«, a ne »udjelu u promjeni« zatečenog odnosa), a ta je grupa uspjela »intelektualno (...) animirati čitav niz« mlađih ljudi i »pridobiti ih za dugoročni rad na *srpskoj filozofiji*«. ²⁹

Zbornik je jedan od rezultata višegodišnjeg projekta, ali valjda je posao rukovoditeljice projekta te urednice i priređivačice zbornika da prikaže, pretpostavljeno »kritički i teorijski«, dosadašnja istraživanja te aktualne rezultate stavi u dijakronijske i sinkronijske kontekste, nadalje, da ukaže na probleme i moguće smjerove razvoja itd. Dok u prvom svesku prilozi nisu rubricirani, u drugom su svesku oblikovane teme »Srpska filozofija u XVIII, XIX i prvoj polovini XX veka«, »Srpska filozofija i filozofska terminologija u slovenskom kontekstu«, »Srpska filozofija od druge polovine XX veka do danas«, a uvedena je i rubrika »Bibliografija srpske filozofske periodike«. Osim toga, od toga sveska stoji bitna dopuna naslova – *Istorija srpske filozofije: Prilozi istraživanju*. Višesveščana *Historija* zapravo je nešto poput tvrdo ukoričenog (neredovitog) godišnjaka ili srpske inačice *Priloga za istraživanje hrvatske filozofske baštine*. Pritom zbornik nema ono što imaju časopisi, naime nema recenzente, dosad nije bilo kazala te ne vidimo određenu koncepciju, nego kao da se objavljuje ono što se stigne, odnosno ono što se od nekoga »uhvati«. ³⁰ Voditeljica projekta nije narednica koja postrojava suradnike/ce, ali zacijelo se oni, osobito mlađi, mogu usmjeravati na neistražena područja ili na nove interpretacije poznatih autora, uobičajenih područja i starih problema (pitanja).

Objavljivanje dosad 2000 stranica prinosa proučavanju filozofije u Srbiji i uopće u Srba sigurno je korisno, poglavito ako je filozofija doista »još uvijek neproučeno ili bar *najslabije proučeno područje naše nacionalne kulture*«. ³¹ Ali dug je put od najvećim dijelom *uskih* radova, koji dometima i (ne)temeljitošću uglavnom ne odskaču od prijašnjih radova rađenih na *amaterskoj* osnovi, s manjom dostupnošću izvora, u težim društveno-političkim uvjetima i bez neposredne financijske pomoći države, do zaključivanja o cjelini srpske filozofiji, što bi valjda trebao biti cilj projekta i publikacije. ³² Kako je krenulo, trebalo bi desetak svezaka specijalističkih radova te barem svezak-dva komparacija i sintetiziranja. No najvažnije je što je, čini se, okupljena nova generacija suradnika, *de facto* unuka onih filozofa kojima su pisanja o srpskim misliocima bila zadnje knjige prije nedavne smrti. Ostvari li se kooperacija sa starijom (Marić) i srednjom generacijom (Milosavljević, Deretić) te stanovita institucionalizacija (primjerice, radna grupa ili centar pri nekom institutu), udružene mlade snage u prilici su postati istraživački mnogo plodnije od skupina okupljenih oko nekadašnjih projekta.

3. Žunjićeva *Istorija srpske filozofije*

Hvalospjeve kojima je Deretić častila autore koje je uspjela okupiti nadmašila je pohvala akademika Danila Baste monografiji koja opravdano nosi naslov *Istorija srpske filozofije*. Žunjićeva *Istorija* »veliko je i istinsko postignuće autora koji je danas, nema sumnje, najplodniji i najznatniji predstavnik srpske filozofske misli« te je srpska filozofija »u ovoj jedinstvenoj knjizi prikazana sveobuhvatno, znalački, jasno, informativno i pouzdano«. Žunjić je dao »valjan pregled« te filozofije i njezin »unutrašnji misaoni razvoj«. Knjiga je »ukrštaj ogromnog znanja o srpskoj filozofiji i naročite osobne naklonosti prema njoj, one posebne ljubavi prema predmetu bez koje se ne može napisati ništa vrijedno i autentično«. To je »mudroljubno djelo o pravcima, predstavnicima i razvitku srpskog mudroljublja«. To je »knjiga-pothvat i knjiga-događaj«, koja će »svojim otkrićima označiti prekretnicu u načinu gledanja i vrednovanja cjelokupnog nasljeđa srpske filozofije«, »knjiga na čiju se pojavu dugo čekalo i, srećom, dočekalo. Naposljetku, knjiga koja će svakog svog čitaoca i obavijestiti i prosvijet(ł)iti«, riječi su recenzenta Baste objavljene na poleđini monografije.

Basta, koji ima običaj pretiskivati i svoje recenzije knjiga, taj je tekst ponovio u posljednjoj zbirci svojih zapisa.³³ Možemo pretpostavljati da je navedena *lauda* samo izvod iz zaključka teksta u kojemu se argumentiraju superlativi, tj. upućuje na otkrića i *prekretništvo*. Stručnoj je javnosti nedostupno Bastino

25

Vidi: Kajica Milanov, »Spor oko tumačenja srpske istorije (sa uvodom i napomenama)«, u: Irina Deretić (ur.), *Istorija srpske filozofije: Prilozi istraživanju II*, Evro-Đunti, Beograd 2012., str. 313–344.

26

Milo Lompar, »Zatvorena otvorenost«, u: I. Deretić (ur.), *Istorija srpske filozofije I*, str. 407–453. Inače, Konstantinović nije bio obuzet »mazohističkim samoporicanjem«, kako to Lompar pokušava prikazati u djelu *Duh samoporicanja* (2011.), nego je tu na djelu prakticanje kritičke funkcije filozofije. Vidi: Lino Veljak, »Radomir Konstantinović kao fenomenolog duha u epohi širenja palanke«, u: Aleksandra Đurić Bosnić (ur.), *O duhu otvorenosti: Dimenzije misaonog nasljeđa Radomira Konstantinovića*, Gradska biblioteka, IKD University Press, Subotica, Sarajevo 2016., str. 51–56.

27

Nenad Daković, »Jedna postfilozofija«, u: Nenad Daković (ur.), *Fenomenologija duha palanke: Nova čitanja Filozofije palanke Radomira Konstantinovića*, Otkrovenje, Beograd 2008., str. 41.

28

ISF, str. 423.

29

Ibid., str. 425. Žunjić ne navodi neke iz »niza«, ali na istoj stranici spominje »grupu mlađih i talentiranih suradnika (I. Marić, I. Deretić, B. Milosavljević, Z. Kindić, M. Lolić)« koji su

devedesetih godina 20. stoljeća bili »sposobni i spremni da se uhvate u koštac s velikim istraživačkim izazovima u oblasti nacionalne filozofije«. Nismo naišli na radove u kojima Zoran Kindić odgovara na te izazove.

30

Primjerice, čini nam se da je glavna svrha teksta o Arandeloviću napisati kako je on »autor europskog formata«, »apostol i isposnik filozofije« i sl. Vidi: Slobodan Divjak, »O filozofskom stvaralaštvu Jovana Arandelovića«, u: I. Deretić (ur.), *Istorija srpske filozofije III*, str. 607, 613.

31

ISF, str. 14.

32

Istraživači i autor(i) očekivane sinteze zacijelo neće proživljavati muke njihovih predšasnika. Među ostalim, sveučilišni nastavnik koji je autor »prvog cjelovitog pregleda« filozofije u Srba, čiji su rukopis mnogi odbili izdati, napominje da njegovo dugogodišnje istraživanje nije financirala neka ustanova nego su njegove »mecene« bili otac, brat i (po)majka. Vidi: A. Stojković, *Razvitak filozofije u Srba 1804–1944.*, str. 5, 589).

33

Danilo N. Basta, »Kratka pohvala knjizi Slobodana Žunjića *Istorija srpske filozofije*«, u: Danilo N. Basta, *Samopoštovanje i puzavost 3: Najnoviji tekstovi s povodom*, Dosije studio, Beograd 2015., str. 376.

razrađeno mišljenje o knjizi koja, dakle, ima gotovo nadnaravnu moć *svakog* čitatelja čak »prosvijet(l)iti«. Uvjet mogućnosti *prosvjetljenja* bio bi da su tvrdnju, poput one o Ljubomiru Tadiću (»Po dubini teorijskih uvida i širini filozofskog zahvata« on »teško da ima premca« ne samo u filozofiji prava i politike nego »i u cjelini filozofije uopće«) obrazložene, poželjno i s kojom komparacijom.³⁴

Ako je knjiga tako pouzdana i informativna, kako to da se, primjerice, Dragica Vujadinović(-Milinković) navodi samo kao autorica *Teorije radikalnih potreba?*³⁵ Basta, u to vrijeme tajnik Odeljenja društvenih nauka SANU-a, radio je na Pravnom fakultetu u Beogradu na kojemu dugo djeluje spomenuta filozofkinja koja je, među ostalim, napisala i vrlo vrijednu *Političku filozofiju Ronalda Dvorkina* (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2006.).³⁶

Kad smo već kod političkih filozofa i filozofa prava, u knjizi stoji da je »nesretno poginuli« (!) Lazar Vrkić, koji je potekao iz »novosadske filozofsko-pravne škole«, pored »autorske knjige« *Ontologijski stav filozofije prava* (Udruženje za filozofiju, Novi Sad 1987.), objavio nekoliko studija o Hegelovoj filozofiji države i prava (1990., 1991.) te je, uz monografiju *O istinitosti filozofije prava kod Srba* (Matica srpska, Novi Sad 1995.), ostavio niz tekstova koji su posthumno objavljeni kao sabrana djela, među kojima je djelo *Pojam i biće srpske nacije*.³⁷ Očekivalo bi se više od 15-ak redaka (zajedno s bilješkom) za toga očito plodnog pripadnika »historiografskog krila« *novosadske škole*, ali bez osvrta ili ocjene ostao je i posljednji navedeni rad (Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad 2004.), koji pozornost zavrjeđuje već naslovom (temom) i kao pokušaj interpretacije srpske povijesti s polazištem u Aristotelovim *uzrocima* i na tragu hegelovskog razmatranja (objektivnog) duha.

Žunjić piše o tome da se ne može govoriti o srpskoj filozofiji u doslovnom smislu, ako bi se pod time razumijevala »jasno profilirana« nacionalna filozofija s »krajnje osobitom duhovnom tradicijom (izvorima), autohtono izgrađenim pojmovnim jezikom, posebnom tematikom i posebnim načinom rješavanja filozofskih pitanja«. Ta je filozofija uvijek bila dio neke šire filozofijske cjeline, tradicije i težnje, u svakoj se svojoj fazi uvijek pojavljivala kao »prepoznatljiv europski duhovni proizvod, jedan dio i vid grčko-europske filozofske tradicije«, odnosno, unatoč »neospornim osobitostima«, nema filozofije »koja bi bila samo srpsko (nacionalno) duhovno svojstvo« jer to što bi se na takav način moglo zamisliti »u stvari nije nikakva *filozofija*«, nego je zbroj određenih običaja i sl.³⁹

S obzirom na »prevladavajući stil mišljenja i osnovne karakteristike pojedinih perioda u kulturnoj povijesti srpskog naroda«, Žunjić razvoj srpske filozofije dijeli na »glavne faze«: 1. filozofija u srednjovjekovnoj Srbiji (od 10. do 16. stoljeća); 2. »u razdoblju tuđinske vlasti (XVII.–XVIII. stoljeće)«; 3. u razdoblju nacionalnog oslobođenja (1804.–1838.); 4. filozofija »u periodu Liceja (1838.–1864.)«; 5. u razdoblju Velike škole (1864.–1904.); 6. od osnivanja Univerziteta do kraja Kraljevine Jugoslavije (1905.–1941.); 7. u federativnoj Jugoslaviji (1945.–1991.); i 8. suvremena srpska filozofija.⁴⁰ Dakle, opća je podjela kombinacija epohalno-državno-političkih prijelomnica i filozofijsko-institucijskog (visokoškolskog) načela, čemu se ne može staviti primjedba s obzirom na veliki utjecaj političkoga, tj. nefilozofijskoga i važnost institucija (ponajprije Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Knjiga je, pak, podijeljena na sljedeće dijelove: 1. »Određenje filozofije« (str. 7–19); 2. »Filozofija u srednjovjekovnoj Srbiji« (str. 21–55); 3. »Novi počeci

srpske filozofije« (str. 57–159); 4. uspon na Velikoj školi i na tek osnovanom Sveučilištu (str. 161–236); 5. srpska filozofija u jugoslavenskoj kraljevini (str. 237–318); 6. srpska filozofija u federativnoj Jugoslaviji (str. 319–352); 7. suvremena srpska filozofija (str. 353–492). Na kraju djela nalaze se bibliografija (str. 493–497) i kazalo osoba (str. 498–513). Bez obzira na to što dio materijala obrađenog u sedmom dijelu knjige kronološki spada u dio o socijalističkoj Jugoslaviji, zanimljivo je koliko je mjesta dobila suvremenost.⁴¹ Pritom najgore prolazi najnovija filozofija. Prema Žunjiću, krajem 20. (i početkom 21.) stoljeća, »rasporedu snaga« na intelektualnoj sceni osnovne tonove daju struje dotad »pozadinske i marginalne« u odnosu na »glavni tok klasične tradicije« – »takozvana analitička filozofija, domaća postmoderna i nacionalna pravoslavna misao«, pri čemu su prve dvije najzaslužnije za »drastičan pad filozofske obrazovanosti« i »veliko srozavanje svih mjerila u oblasti filozofskog mišljenja«.⁴²

Autor monografije, koji je ozbiljan istraživač, među ostalim, i srpsko-bizantskog filozofiranja, govori o *dva početka* srpske filozofije. Ističe da su u 19. stoljeću prevođenje njemačke i francuske literature, odlasci na studij filozofije u europska središta i sastavljanje prvih priručnika za nastavu filozofije na »novom književnom jeziku« (reforma V. Stefanovića Karadžića) zapravo bili »samo drugi početak srpske filozofije«, odnosno to je bila »izgradnja potpuno novog filozofskog izraza na osnovama nove jezičke norme i na novim zapadnoevropskim intelektualnim obzorima, koji zamjenjuju stari bizantsko-pravoslavni (teološko-filozofski) duhovni svijet«.⁴³ Više od jednog početka, barem što se jezika tiče, imaju i mnoge druge nacionalne filozofije, pa i hrvatska, ali je prijelaz bio lakši zbog većeg ili manjeg kontinuiteta (ne nužno i istih orijentacija). U srbijanskom se slučaju u 19. stoljeću *unose* sadržaji koji su bili slabo prakticirani ili uopće nisu bili prakticirani u dominirajućoj religijskoj zajednici, koja je samo u Ugarskoj, a ne i u Srbiji, pod Osmanlijama mogla biti njegovateljica filozofičnosti.

34

ISF, str. 443.

35

Ibid., str. 415. Prema Žunjiću, ta monografija o Budimpeštanskoj školi objavljena je 1987. godine, ali drugi izvori navode 1988. godinu. Usp. ISF, str. 415; <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?ukaz=DISP&id=0337006025250625&rec=3&sid=2> (pristupljeno 19. 12. 2016.); <http://www.ius.bg.ac.rs/Biografije/vujdra.htm> (pristupljeno 19. 12. 2016.).

36

Vidi: Lino Veljak, »Pokušaj pomirenja jednakosti i liberalizma«, *Hereticus* IV (3–4/2006), str. 321–324.

37

ISF, str. 445.

38

Ibid., str. 10.

39

Ibid., str. 10–11.

40

Ibid., str. 19. Nije jasno zašto tu Žunjić prerađuje Liceja u Veliku školu smješta u 1864.

godinu kada poslije sam govori o 1863. i citira zbornik *Licej 1838–1863*. Usp. *ibid.*, str. 95, 99 itd.; Radoš Ljušić, Dušan Tatić, Đorđije Uskoković (ur.), *Licej 1838–1863*, Univerzitet u Beogradu, Beograd 1988. No to je, vidjet ćemo niže u članku, samo jedan u nizu njegovih problema s brojevima.

41

Dok Stojkovićeve *Razvitak filozofije u Srba*, izdan 1972., staje na 1944. godini, a Milovanović 1904. smatra da radovi (tada živoga) Vasiljevića još ne pripadaju povijesti, u Jeremićevom je pregledu prostor posvećen njegovim živim suvremenicima Bogdanu Šešiću i M. Markoviću bio u razini ili veći od onoga koji je dao Petronijeviću. Vidi: D. Jeremić, *O filozofiji kod Srba*, str. 60–66, 178–185, 193–201.

42

ISF, str. 471, 479.

43

Ibid., str. 23.

Žunjić se oslanja na prethodna istraživanja, pri čemu ističe svoja i Marićeva. Obojica nastavljaju tamo gdje je stao Stojković kojega nadilaze dokumentiranošću, pretežno neideološkim pristupom i filozof(ij)skim uvidom. *Istorija* nije filozof(ij)ska povijest filozofije u užem smislu, nego se u radu ocrta srpska (u prvom redu srbijanska) kulturna odnosno intelektualna povijest. Pritom Žunjić u pravilu ostaje u granicama onoga što je (bitno za) njegov zadatak, odnosno ne ide putem Stojkovića koji, s obzirom na to da su »filozofske refleksije koje nisu poštovale naš narodni pogled na svijet i život ostale bez stvarnog utjecaja«, deklarira da će više pažnje posvetiti Vuku Karadžiću, nego što će posvetiti Mihailu Hristiforu Ristiću, »pisцу jednog od najsystematskijih i najobimnijih filozofskih djela na našem jeziku uopće«, ali koje je bilo »idejni anakronizam« te je »ostalo bez dubljeg utjecaja na naše kulturno tkanje«. ⁴⁴ Žunjić autoru *Sisteme celokupne filozofije* posvećuje mnogo više mjesta, nego što posvećuje Karadžiću.

Moglo bi se reći da je pregled *generalno* vrlo korektan, s izuzecima u poglavljima o suvremenoj, odnosno najnovijoj filozofiji. U prikazu razvoja filozofije autor se trudio ne ispustiti ništa bitno i važno, pa ni značajno, te su dostatno prikazani svi istaknutiji filozofi, naravno u granicama jednosveščanika od 520 stranica formata 20,5 × 26,5 cm (tekst u dva stupca). Tako, dok u Jeremićevoj kratkoj povijesti (koja je *personaliziranija* od Stojkovićevo i Žunjićevo pregleda, u kojima je naglasak na razdobljima i disciplinama), nema Momčila Seleskovića; Žunjić kaže da je taj suptilni intuicionist »posjedovao mnogo dublje razumijevanje filozofije od većine stručnih filozofa toga doba, i uz to neusporediv dar za jasno izražavanje i uočavanje« te mu opravdano posvećuje više od sto redaka (uključujući bilješke), najmanje dvostruko više od Stojkovića koji je *hladan* prema tome kritičaru kritičizma, dijalektičkog materijalizma i fenomenologije, pa i H. Bergsona. ⁴⁵

4. Pogreške

Djelo koje bi trebalo biti priručnik ne samo sadašnjim i budućim filozofima nego i teolozima, religiolozima, sociolozima, povjesničarima i ostalim humanističko-društvenim profilima, mora biti vjerodostojno, a to znači i historiografski pouzdano. U predgovoru »dopunjenog i ispravljenog« izdanja stoji da se »proširenja« tiču ne samo »ispravaka sitnijih 'pogreški' (da njih ima, u to ne treba uopće sumnjati)« nego i »ponajviše nekoliko najvažnijih glava u knjizi o kojima uopće nije bilo govora u ranijim prikazima *srpske filozofije* (kritika, život, postmoderna, subjekt)«. ⁴⁶ No i u tome su izdanju ostale pogreške koji se teško mogu smatrati »sitnijima«, a dodani su i novi propusti. Na njih su ukazali oni koji nisu bili zadovoljni Žunjićevim pristupom u prvom redu suvremenoj srpskoj filozofiji. ⁴⁷ Upozoravanje na materijalne pogreške i druge propuste nije cjepidlačenje, samim time što je riječ o izdanju koje ima neke odlike leksikografskog djela.

U svakom radu dolazi do omaški, pa se na to ne bi trebalo posebno osvrnuti, kao ni na primjere manjkave jezične obrade teksta. ⁴⁸ Upućeni ili samo pažljiv(ij)i čitač svakako bi intervenirao kad vidi da stoji kako je Kujundžić (autor *Filozofije u Srba*) napisao *Filozofiju kod Srba*, da je Žunjićev »Uvod u istoriju srpske filozofije« objavljen u *Gledištima* 1990. (objavljen je 1999. godine) itd. ⁴⁹ Od monografije koja je historiografskog karaktera očekivala bi se bolja orijentacija u vremenu. Ali u knjizi izdanoj 2014. stoji: »u prvoj polovini našeg stoljeća nastalo je tek nekoliko radova iz *historiografije srpske misli* (M. Milovanović, M. [= Milan] Jovanović) i *jugoslavenske filozofije*

(M. N. Đurić, K. Atanasijević i D. Nedeljković)«.⁵⁰ I tko nije upoznat s tim autorima, među kojima je najmlađi Nedeljković umro posljednji (1984. godine), iz bilješke u kojoj je popis njihovih historiografskih djela vidi da je riječ o prošlom, 20. stoljeću. No, prema knjizi otisnutoj u 21. stoljeću, prethodilo mu je 19. stoljeće: Juraj »Križanić, naravno, spada u srpsku filozofiju utoliko ukoliko je predmet izučavanja srpskih filozofa jer je o njemu Mihailo Vujić pisao još u prošlom stoljeću (*Križanićeva politika*, Beograd 1895.)«.⁵¹ Ili, zanimanje za F. Nietzschea, koje je u Srbiji bilo »probudeno još krajem prošlog stoljeća«, kada je prvi članak o njemu napisao V. Ribnikar, »splasnulo je poslije Drugog svjetskog rata«.⁵² Očito je (i ovdje) stariji tekst bez intervencije uključen u knjigu, a poslije nije intervenirano.

Već pri letimičnom pogledu na jednu stranicu uočili smo da je zbornik Dušana Pajina *Tantrizam i joga* tiskan 1986. – a ne, kao što piše, 1985. godine – a netočno je i da je Borislav Mikulić, koji je predavao na Filozofskom fakultetu, »uslijed političkih zbivanja u zemlji napustio Beograd (1990.)«.⁵³ U Beograd se Mikulić nije vratio 1991. godine jer su vrlo određena politička događanja u Srbiji, u preplitanju s drugim procesima, dovela (i) do *rata* (i) u Hrvatskoj. U knjizi stoji da je putem S. Markovića »krenuo i Vasa Pelagić (1883.–1899.), vječiti buntovnik, narodni tribun i prosvjetitelj«.⁵⁴ Naravno, *raščinjeni* arhimandrit nije živio samo 16 godina, riječ je o permutaciji u godini rođenja.⁵⁵

44

A. Stojković, *Počeci filozofije u Srba*, str. 24.

45

ISF, str. 274–276, 278, 285–286 itd.; A. Stojković, *Razvitak filozofije u Srba 1804–1944.*, str. 417, 432, 536 i dr.

46

ISF, str. 5.

47

Živan Lazović, obraćajući pozornost na predstavljanje Petronijevića, upozorava i na to da njegov susret s B. Russellom ne može biti »predratni«, kao što je napisao Žunjić koji ga je, uostalom, na istoj stranici ispravno smjestio u 1917. godinu. Usp. Živan Lazović, »Čemu prekrajanje istorije srpske filozofije?«, *Theoria* LVIII (2/2015), str. 143–160, str. 149. doi: <https://dx.doi.org/10.2298/THEO1502143L>; ISF, str. 216). U drugoj kritici Žunjićeve *Istorije*, među ostalim, stoji i to da *Filozofija i nauka* Svetomira Ristića nije iz 1932., nego iz 1933. i da ju je u svojoj ediciji objavio Kolarčev (narodni univerzitet, a ne Biblioteka Karlovačkog univerziteta. Usp. ISF, str. 250; Radomir Đorđević, »Šta je sve sporno u 'Istoriji srpske filozofije' Slobodana Žunjića«, *Nova srpska politička misao* (20. 6. 2015.). Dostupno na: <http://www.nspm.rs/polemike/sta-je-sve-sporno-u-istoriji-srpske-filozofije-slobodana-zunjica.html?alphabet=l#yv> (pristupljeno 7. 11. 2016.).

48

Primjerice, nailazimo na Crnu Goru s malim G; na »Sjedinjene Američke države«; na »trihotomoju«; Miladin Životić bio je na čelu »beogradskog kruga« (radi se o udruzi

Beogradski krug); Nedeljkovićev pregled iz 1934. predstavljen je kao *Apperçu* [mora biti *Aperçu*] *de la philosophie contemporaine* [mora biti *contemporaine*] *en Yougoslavie*. Vidi: ISF, str. 306, 426, 452, 460, 461, 467, 494. Lektoru, korektoru ili nekom drugom čitaču trebalo bi biti sumnjivo prezime »Zjčaranović« (Gligorije Zaječaranović), ali krivnja lektora ili korektora (ako su *opće prakse*) zasigurno nije to što se na istoj stranici Slađana Ristić Gorgiev pojavljuje kao »Georgijev« (str. 460).

49

ISF, str. 83, 495.

50

Ibid., str. 14.

51

Ibid., str. 61.

52

Ibid., str. 362. Vladislav Ribnikar, osnivač *Političke*, poginuo je 1914. godine.

53

Ibid., str. 410.

54

Ibid., str. 190.

55

Čudo od djeteta bio bi i Milan Vukomanović koji se, prema kazalu, pojavljuje na stranicama 187 i 409 (ISF, str. 500). Religiolog rođen 1960. godine je napredan, ali nije on »M. Vukomanović« koji je 1974. priredio dio sabranih spisa Živojina Žujovića, prvog srpskog filozofa otvoreno materijalističke orijentacije, nego je taj Vukomanović bio Mladen.

Golemi je »biser« nemara datiranje Atanasija Dimitrijevića Sekereša. Žunjić je napisao da je taj dvorski cenzor, koji je prešao na katoličanstvo i »neposredno utjecao« na Dositeja Obradovića, živio od 1738. do 1734. godine, što znači da je umro prije rođenja.⁵⁶ Prema *Indexu*, pak, Sekereš i njegov niški *dvojniki* doživio je 21. stoljeće.⁵⁷ Ili, uobičajilo se govoriti o *dva Nikolaja* (s obzirom na *obrat* u doba kad je Velimirović bio ohridski episkop), ali nakon suočavanja s *Istorijom* moglo bi se zaključiti da su doista postojala dvojica Nikolaja Velimirovića: jedan je živio od 1877. do 1958. (netočno) i *Religiju Njegoševu* objavio 1911. (tačno), a drugi od 1881. do 1956. (tačno) i navedenu knjigu o Njegošu objavio 1908. godine (netočno).⁵⁸

Poglavlje »Životna filozofija« nudi vrlo dobar pregled (uvjetno) *iracionalističkih* ili *metalogičkih* pravaca filozofiranja u Srbiji između dvaju svjetskih ratova. Žunjić pošteno pristupa, podrobno obrađujući *Racionalizam u savremenoj nemačkoj filozofiji* (Geca Kon, Beograd 1928.), zacijelo filozofijski najutemeljeniji rad Miloša Đurića. Ali je u tome poglavlju i rečenica:

»Ne može se reći da su iracionalisti u svom osporavanju iracionalizma bili *iracionalni* (naprotiv, i sami su se služili pojmovnim tekovinama racionalizma), ali, u cjelini gledano, oni su više polagali u uvjerljivost izraza, nego na zasnovanost izvođenja, u uvjerljivost iskaza, nego na njegovu zasnovanost.«⁵⁹

Očito jedan *i* istinu kvari: iracionalisti nisu osporavali *iracionalizam* nego *racionalizam*.

Žunjić daje korektan prikaz zašto filozofija povijesti zauzima »relativno visoko mjesto u *refleksiji* srpskih filozofa između dva svjetska rata«, pri čemu su *Demon u teoriji države: Dante i Makiaveli* (Dušan S. Nikolajević, Kon, Beograd 1926.) – »najzanimljiviji, mada ne i najdublji rad« – te *Antifaust*, također djelo Dušana Nikolajevića, dobili 60-ak redaka, otprilike koliko i »najvrjednije djelo srpske filozofije povijesti prije Drugog svjetskog rata« – *Die Geschichtsphilosophie Immanuel Hermann Fichtes* (Ebering, Berlin 1940.), »danas potpuno zaturena monografija« Dimitrija Najdanovića.⁶⁰ Žunjić upućuje na tri stranice *Demona*, djela od 34 stranice, te na pet stranica *Antifausta*, koji ima 56 stranica, a jednom citira s određene stranice Najdanovićeve disertacije koja je imala više od 200 stranica (tj. 140 u srpskom izdanju).⁶¹ Prema Žunjiću, »Najdanovićeve formulacije o samostvaranju čovjeka – 'time što čovjek stvara povijest, stvara on zapravo samog sebe' (...) Povijest je samopostojanje čovjeka = samopostojanje čovjeka u povijesti' (str. 32) – u potpunosti odgovaraju Marxovim stavovima iz njegovih ranih radova.«⁶² No Najdanovićeve formulacije temelje se na citiranju I. H. Fichtea, prema kojemu čovjek, suprotno Hegelu, proizvodi povijest za čovjeka (i Boga), što bi značilo da je moguća relacija Fichtea i Marxa, a ne Najdanovića i Marxa.⁶³ Jedna je od spornih tvrdnji i ona da je Najdanović »izdavao pravoslavnu biblioteku 'Svečanik'«.⁶⁴ Nju je s Velimirovićem pokrenuo i uređivao Aleksa Todorović.

U kontekstu religije, Žunjić tvrdi da je Dragan Jakovljević napisao »rad iz aksiologije religije, aksiološko i gnoseološko razmatranje vrijednosti religije sa stanovišta albertovskog zahtijeva za tolerancijom (*Religije i vrednosti*, Podgorica, 2005)«.⁶⁵ U knjizi izdanoj 2006. nekoliko se puta spominje Hans Albert (nema ga u kazalu Žunjićeve *Istorije*), ali bi u vezi s tolerancijom eventualno bilo njegovo isticanje da razumijevanje (*Verstehen*) sudionika dijaloga ne mora voditi njihovom sporazumijevanju, odnosno dogovoru (*Verständigung*).⁶⁶ Jakovljevićev bi rad vrlo nategnuto spadao u aksiološka i gnoseološka djela; bit će da je ipak riječ o teoriji (sociologiji i/ili filozofiji) religije. Jakovljević piše da reagira na neke »ambiciozne pokušaje« poznatog »spisatelja« koji se duže »nastojao u javnosti nametnuti kao predvodnik bavljenja

teorijom religije u nas«. ⁶⁷ Navodni je *nametnik* Đuro Šušnjić, autor, među ostalim, važne knjige *Znati i verovati: Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma* (Stvarnost, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1988.). Iako je veliki dio Jakovljevićeva rada kritika dijelova Šušnjićeve dvosveščane *Religije* (Beograd 1998.), Žunjić je Šušnjića previdio.

Pitanje je stupnja pozornosti na kojemu je Žunjić prelistao neke od stotina knjiga koje prikazuje. Primjerice, on piše »*Smilja Tartalja* je obradila ideju ciklizma u filozofiji povijesti (*Skriveni krug*, Ideje, Predsedništvo Konferencije Saveza socijalističke omladine Jugoslavije, Beograd 1976.) s posebnim osvrtom na Vicoa i Toynbeeja«. ⁶⁸ Da Vico nije predmet posebne pozornosti pokazuje ne samo kazalo nego i to što toga začetnika filozofije povijesti nema ni u jednom od poglavlja knjige u čijima se naslovima pojavljuju osobe (ona su posvećena O. Spengleru, N. Berdjajevu, A. Toynbeeju i P. Sorokinu). ⁶⁹

56

ISF, str. 69.

57

»Dimitrijević Sekereš, Atanasije (oko 1740.–1794.«, pojavljuje se na stranicama 69, 186 i 460, a »Sekereš Dimitrijević, Atanasije (?–1800.)« na stranicama 69, 72 i 134 (ISF, str. 501, 510). Pod Sekerešom su se izgubili »S. Dimitrijević«, autor knjige *Srpska socijalistička prevodna literatura* (Beograd 1958.) te »S. Dimitrijević«, predavač na odgovarajućem odsjeku Filozofskog fakulteta u Nišu (ibid., str. 186, 460). Ti se Dimitrijevići zovu Sergije i Srboljub. Kao jedan od suvremenih srpskih filozofa, kojemu su izabrana djela objavljena još za života, navodi se i »M. Đurić« koji je u »Indexu« povezan s Milošem (ibid., str. 15, 501), a riječ je o Mihailu Đuriću. Od toga što u kazalu nedostaju neke stranice na kojima se pojavljuju određene osobe veći je propust što natuknicu nemaju oni koje se spominju: »Amlin« (O. Hamelin; Amlen), Katarina Bogdanović, D. Vuksanović, R. Đorđević, Časlav Koprivica, Mojsej Petrović, (G.) Frege, Julka Hlapec Đorđević, Nenad Cekić, Jasna Šakota Mimica itd. (ibid., str. 63, 93, 267, 290, 317, 356, 368, 408, 411, 419, 431, 437, 441, 447, 456, 459, 463, 475, 488 i 493).

58

Ibid., str. 129, 294, 376. U jednom se hrvatskom leksikonu na istoj stranici nalaze dvije različite godine rođenja i smrti Velimirovića: »(1877–1958)« i »(1881–1956)«. Vidi: Bogomir Đukić [B. Đu.], Mirko Vid Mlakar [Mi. ML.], »Srpska filozofija«, u: Stipe Kutleša (ur.), *Filozofski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2012., str. 1094.

59

Ibid., str. 259.

60

Ibid., str. 307–309. Autor tu Nikolajevića predstavlja kao »pjesnika«, ali poeziju je pisao povjesničar umjetnosti Božidar, brat pu-

blicista, odnosno esejista Dušana. Inače, »zaturena« Najdanovićeve disertacija objavljena je 2003. godine u srpskom prijevodu.

61

Ibid., str. 308–309.

62

Ibid., str. 309.

63

Dimitrije Najdanović, »Filosofija istorije Imanuela Hermana Fihtea«, u: Dimitrije Najdanović, *Filosofija istorije Imanuela Hermana Fihtea i drugi spisi iz filozofije, bogoslovlja i književnosti*, Jasen, Fond istine o Srbima, Beograd 2003., str. 28–29.

64

ISF, str. 309.

65

Ibid., str. 432.

66

Dragan Jakovljević, *Religije i vrednosti: Tri kritičke rasprave*, Ratio, Sven, Podgorica, Beograd, Niš 2006., str. 11.

67

Ibid., str. 17.

68

ISF, str. 413. Kazalo, pak, kaže da se na toj stranici pojavljuje »Tartalja, Ivo« (ISF, str. 511).

69

Smilja Tartalja, *Skriveni krug: Obnova ciklizma u filozofiji istorije*, Ideje, Predsedništvo Konferencije Saveza socijalističke omladine Jugoslavije, Beograd 1976., str. 65–77, 79–98, 99–134, 135–158. Vico se pojavljuje u »Ibn Kaldun i Viko: traženja 'nove nauke'«, što je naslov posljednjeg potpoglavlja prvog poglavlja knjige; odnosno više su prostora (u trećem poglavlju) dobili, primjerice, Nietzsche i N. Danilevski, samostalni nositelji potpoglavlja (ibid., str. 28–31, 49–54, 55–62).

Toynbee je nezaobilazan, u knjizi se najviše pojavljuje, ali nije korektno reći da je dobio »posebni osvrt« jer su uz njega i druge *klasike* ciklizma primjereno obrađeni V. Pareto, G. Georgel, A. Kroeber, M. Eliade i drugi – pa i muzikolog Dragutin Gostruški.⁷⁰

Autor se odlučio na široki zahvat – u knjizi se spominje oko tisuću osoba – što se na kraju pokazalo kao zadaća za koju je, bez obzira na dugogodišnji rad, trebalo još vremena, pri čemu u prvom redu mislimo na provjeravanje činjenica. Čak i da su materijalne i druge pogreške doista sitnije, toliko ih je da, zapravo, odavno nismo bili u prilici čitati neku knjigu koja smjera biti kapitalnom s tako visokim stupnjem nemara prema *tvrdim* činjenicama. Izdavač Žunjićeve *Istorije* naznačio je likovnog urednika i autora korica (ista osoba), ali nema imena lektora i korektora.⁷¹ Tim više odgovornost za propuste snose urednik Dušan Dević, odgovorni urednik Uroš Šuvaković te Dragoljub Kojičić, direktor i glavni urednik Zavoda za udžbenike. Recenzenti prvog izdanja bili su akademici Marković i Tadić, a »dopunjeno i ispravljeno izdanje« recenzirao je Basta te se, zahvaljujući i njemu, za *Istoriju*, koju toliko hvali, ne može reći da je faktografski pouzdana.

5. Boj žaba i miševa

Ako »XVII. stoljeće, u cjelini gledano, predstavlja jednu od najnižih točaka u čitavoj srpskoj duhovnoj povijesti«, onda bi se moglo reći da je srpska filozofija na smjeni 20. i 21. stoljeća zapravo u 17. stoljeću.⁷² Jer riječ je o »velikom zamračenju srpske filozofije tijekom posljednja dva desetljeća«.⁷³ Ipak, ima i »svijetlih točaka«, a njih Žunjić vidi, prije svega, u radovima beogradskih *praksisovaca*, dok se »zapažena ostvarenja« u publikacijama srednje i mlade generacije susreću »mnogo rjeđe«. Žunjić piše: »nesumnjivo najznačajniji filozofski događaj u Srbiji tijekom posljednjih desetljeća bio je izlazak izabranih djela *Mihaila Markovića* (1994), *Mihaila Đurića* (1997) i *Ljubomira Tadića* (2007)« te ti »neosporni predvodnici« još mogu davati »važne poticaje« mladim naraštajima, tako pomažući da se prebrodi »sadašnja kriza« srpske filozofije.⁷⁴ S jedne strane, valjanost takve ocjene mogla bi se dovesti u pitanje na temelju upitnosti stupnja Žunjićeve kritičnosti prema učiteljima, a s druge strane nije uvjerljivo da je objavljivanje izabranih djela autora na prirodnom zalasku zaista prvorazredan i poticajan događaj.

Nakon izlaska drugog izdanja *Istorije* upriličena je tribina najavljena »Obraćanjem za javnost« Odeljenja za filozofiju Filozofskog fakulteta (svibanj 2015.) te je *Theoria* objavila temat u povodu Žunjićeva nastavljanja ocjena tipa:

»Povijest uzdizanja 'analitičke' filozofije kod nas zapravo je tužna replika 'batrahomiomahije' u kojoj miševi trijumfiraju nakon odlaska giganata.«⁷⁵

Odsjek je reagirao na tvrdnje poput one da je on u krizi još od prve polovine devedesetih godina 20. stoljeća, kada su na njemu »osnovni ton davali drugorazredni filozofi srednje generacije (Arandelović, [Zdravko] Munišić, [Svetlana] Knjazeva [Knjazev-Adamović], [Aleksandar] Kron, [Jelena] Berberović) koji nisu imali ni filozofskog erosa, ni predavačkog dara, niti doista značajnih filozofskih radova«, a uskoro je »drugorazredna generacija zamijenjena ljudima iz trećeg ešelona domaće filozofije« pa je on počeo »neupitno kliziti u provincijalno središte tzv. *analitičke filozofije* u kojemu se iskazuje samo zanatska obučenost, rezonerska rutina ili neutemeljeni (ideološki) aktivizam jedne male socijalne grupe«.⁷⁶

Nevježa bi se pitao koristi li Žunjić – u potkrijepi generalnog stava da srpska analitička tradicija do danas »nije uspjela proizvesti nijedan filozofski značajan prilog« – taktiku hotimičnog previda (omalovažavanja), ili nije informiran ili je zaboravan.⁷⁷ Primjerice, nespominjanje Ivana Mladenovića moglo bi se opravdati neupućenošću u docentske snage studija filozofije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Žunjić dva retka daje »disertaciji Drage Đurića o Hege-lovoj filozofiji povijesti (*Vreme i duh*, Beograd 1998)«. ⁷⁸ U djelu predanom u tisak u rujnu 2014. (predgovor je iz svibnja 2013.) stoji da »treba izaći« Žunji-ćeva *Logika i teologija* (Beograd 2012.), a ne spominje se, primjerice, Đurićeva knjiga *Postojanje Boga: Filozofski problemi klasičnog monoteizma* (Zavod za udžbenike, Srpsko filozofsko društvo, Beograd 2011.), pa ni *Bivstvovanje i filo-zofija kod Aristotela i Hegela* (Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta, Beograd 2004.), što je bio i naslov Đurićeve disertacije obranjene 2002. godine.⁷⁹

Prema Žunjiću, kao što pokazuju »slučajevi« s Mladenom Kozomarom, Jas-nom Šakotom i Gordićem, analitička je grupa, »zahvaljujući trenutnoj konstel-laciji« na Filozofskom fakultetu, »prilično uspješna« u »nastojanju izvršava-nja intelektualnog čišćenja u središtu organiziranog rada u filozofiji« u Srbiji, pri čemu »nije riječ samo o posebnom fanatizmu srpskih analitičara« nego i o »zelotskom momentu u samom duhu sci-jentistički shvaćenog prosvjetitelj-stva, koje se sa sličnim ispoljavanjima zapaža i na svim drugim odsjecima u svijetu na kojima analitička filozofija dominira«. ⁸⁰ I tvrdim privrženicima *kontinentalne filozofije* morala bi zasmetati barem tvrdnja o fanatizmu, odnos-

70 S. Tartalja, *Skriveni krug*, str. 159–179. Go-struškog Žunjić ne bilježi ni kao estetičara.

71 »Korektor« knjige Dušana Stojanovića *Filoso-fija Anria Bergsona* (S. B. Cvijanovića, Beo-grad 1925.) bio je Justin Popović (ISF, str. 272). To upućuje na ozbiljni pristup uknjiženju rada prvo objavljanog u *Hrišćanskom životu* u ko-jemu je (i) Popović bio urednik. Uopće, autori ovoga članka zalažu se za stroži odnos prema znanstvenim radovima, pa u tom smislu, kao pozitivan primjer, ističemo što se kao korek-tori *Filozofije i teologije u kontekstu znanstve-no-tehničke civilizacije* (Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2016.), koja ima trojicu re-cenzenata, navode čak četvorica doktora sa za-grebačkoga Katoličkog bogoslovnog fakulteta. Naravno, skrb o ispunjavanju nužnih formalnih uvjeta ne znači da je automatski postignuta do-statna (visoka) kvaliteta određenog djela.

72 ISF, str. 61.

73 Ibid., str. 485.

74 Ibid. U Žunjićevoj knjizi iz 2014. stoji da bi Markovićevi prilozima o krizi, globalizmu i srp-skoj duhovnoj situaciji »trebali posthumno izaći pod naslovom *Srbija u krizi*« (ibid., str. 486), a oni su i objavljeni 2010. godine. Đurić je umro 2011., ali na jednom mjestu stoji da je živio »1925.–2012.« (ibid., str. 351).

75 Slobodan Žunjić, *Službe Mnemosini: Pole-mike o samozaboravu balkanske filozofske svesti*, Plato, Beograd 2007., str. 7; za gotovo identičan iskaz vidi: ISF, str. 471.

76 ISF, str. 458. Vidi: Drago Đurić [U ime Ode-ljenja za filozofiju Filozofskog fakulteta], »O jednom pokušaju prekrajanja istorije srpske filozofije«, *Theoria* LVIII (2/2015), str. 135–138. doi: <https://doi.org/10.2298/the-o1502135e>.

77 ISF, str. 472.

78 Ibid., str. 413. Zapravo je riječ o magisteriji čiji je mentor bio Žunjić (Drago Đurić, *Vreme i duh: Hegelova filozofija istorije filozofije*, Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1998., str. 188).

79 ISF, str. 425. Rečena Žunjićeva knjiga o *Di-jalektici* Ivana Damaščanskog u bizantskoj i srpskoj filozofiji doista je izdana 2012.

80 Ibid., str. 475. O tome kako je J. Šakota-Mi-mica umjesto docenture dobila otkaz vidi: Lino Veljak, »Filozofski slučaj«, *Vreme* (14. 1. 2010.). Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=907040> (pristupljeno 7. 11. 2016.).

no zelotstvu na *svim* dominantno analitičkim odsjecima. Jesu li analitičari krivi i za to što, primjerice, Kučinar prije mirovine nije objavljivao autorske knjige ili što Žunjić u SAD-u nije postigao neko više znanstveno-nastavno zvanje? Na temelju prezentiranog, čini se da analitičari Žunjiću nisu *suparnici*, što je poželjno u pluralizmu orijentacija i što je preduvjet dijaloga, nego su mu i više nego *protivnici* – u njima vidi *neprijatelje* (*dušmane*). U izdanju s naslovom *Istorija srpske filozofije* primjerenijim smatramo, primjerice, zaključno predstavljanje te filozofije u nekom širem kontekstu, a ne toliko autorova sporenja s analitičarima, pri čemu je teško razabrati što je teorijske, a što personalne naravi. U tom smislu, korisno bi bilo *zaokruženo* naznačivanje sličnosti i razlika prema susjednim filozofijama, konkretno, hrvatskoj i bugarskoj, usporedba srpskog iracionalizma i rumunjskog egzistencijalizma itd.⁸¹

Knjiga cilja i obima *Istorije* trebala je biti značajan događaj za filozofijsku struku u Srbiji i šire. Nažalost, u raspravama o Žunjićevom pokušaju kapitalnog prinosa srpskoj filozofijskoj i općoj kulturi manje je bila riječ o sadržaju i značaju srpske *filozofije*, a više su se pokazale taštine i slične osobine ličnosti srbijanskih *filozofa*, pri čemu je iz pozadine izranjao boj za ulazak u SANU.⁸²

Analitičari su se koncentrirali na poglavlje koje govori o njima, a Đorđević, kritičar izvan toga *kruga*, koji inače smatra da je krajnje vrijeme za uvođenje predmeta *Istorija srpske filozofije*, tvrdi kako se – jer su Srbi još u fazi prikupljanja materijala o svojoj filozofskoj tradiciji i istraživanja utjecaja, nakon čega dolaze vrjednovanja i sintetički prikazi – Žunjićeva knjiga »u najboljem slučaju može nazvati *Prilozi za istoriju srpske filozofije, piščeva slika*«. ⁸³ Štoviše, na temelju nekih Žunjićevih materijalnih pogrešaka te primjera Milorada Vanlića i još nekih filozofa koji su »zapostavljeni ili sasvim nepotpuno prikazani«, »s punom stručnom odgovornošću« predlaže da se »rasturanje ove knjige obustavi dok se ne prilože ispravke u posebnom prilogu ili da se izdanje povuče u potpunosti, bez obzira na veliku materijalnu štetu koju bi to prouzročilo«. ⁸⁴

Pa ne rastu monografije po šljivicima! Žunjićeva je *Istorija* vrijedna već kao pokušaj cjelovitog prikaza cjeline srpske filozofije, odnosno i knjiga mnogo lošija od njegove bolja je od nenapisane.⁸⁵ Istina, »zbrzana« monografija kompromitira kako autora tako i one kojima je tekstove koji tvore knjigu zacijelo davao na čitanje prije slanja izdavaču, urednike, lektore i korektore te recenzente, u prvom redu onog posljednjeg (Bastu); ali to ne znači da, uz sve propuste, sustavno djelo ne ispunjava svoj osnovni zadatak. Za odbacivanje Đorđevićeve ocjene dostatno je usporediti Žunjićevo i Stojkovićevo pisanje o, konkretno, srednjem vijeku i 18. stoljeću, a čitatelji/ce se ipak mogu probiti kroz gomilu propusta i usredotočiti se na ono bitno ili korisno.

Ako je Žunjić u mogućnosti dopustiti da tekst prođe strogu provjeru (podataka) i kritičko čitanje (stajališta i argumentacije, osobito o suvremenoj filozofiji), što najvjerojatnije mogu obaviti i oni koje navodi kao svoje »kolege i prijatelje« (prije svega, Marić i Kučinar), *Istorija* bi se u poželjnom trećem izdanju mogla približiti uzoritosti.⁸⁶ A čak i ovakva mogla bi poslužiti kao poticaj za izradu jednosveščane povijesti hrvatske filozofije.

Zaključak

U 150 godina od početka p(r)oučavanja srpske filozofije (M. Kujundžić), ona se na matičnom filozofijskom studiju u Srbiji nije ustalila kao (izborni) predmet, ali se pojavilo nekoliko obimnijih pregleda (M. Milovanović, D. Je-

remić, A. Stojković i S. Žunjić), što su također viši oblici bavljenja nacionalnom filozofijom, sinteze na temelju prethodnih dužih uvida ili brojnih manjih radova. Na početku 21. stoljeća primjetno je veći interes za tu filozofiju, a sustavnošću istraživanja izdvaja se I. Marić. *Institucionalizacija* istraživanja, za koju se on zalagao, donekle je postignuta projektom »Istorija srpske filozofije«, ali prilozi u dosad izašla tri sveska zbornika koji je priredila šefica projekta I. Deretić (pri čemu joj je funkcija usmjeravati suradnike, a ne hvaliti sve što se dalo ukoričiti), uglavnom ne odskaču od radova koji su rađeni na *amaterskoj* osnovi, bez državne podrške. Čini se da će najveći dobitak biti ako se neki mlađi suradnici budu trajno bavili nacionalnom filozofijom (što, naravno, ne znači da bi se morali posvetiti isključivo njoj).

Kao što je Deretić premalo autorica (koordinatorica odnosno *usmjerivačica*), tako je Žunjić u monografiji *Istorija srpske filozofije* sebi dao previše slobode (u dijelu o suvremenoj filozofiji), koja nije primjerena pregledima neke struke, ma koliko oni bili autorski. Žunjić je kompetentan istraživač, poglavito srpske logike, ali to ne znači da njegova knjiga može dobiti visoku ocjenu. Žunjić je zadatak uglavnom uspješno obavio: monografija je kvalitetan sustavni pregled osnovnih tokova, meandara i rukavaca toga filozofiranja i može zamijeniti Stojkovićeve *Početak* i *Razvitak* od prije gotovo pola stoljeća. Ali uz toliko činjeničnih grešaka teško je ne govoriti o *slamperaju*, koji zasjenjuje i ono što je dobro urađeno. I kad je autor jedan, knjigu stvaraju mnogi: *Istoriji* nedostaje *zadnja ruka* svih u proizvodnom lancu. Radi studenata te druge publike kojoj bi monografija trebala poslužiti kao siguran oslonac, s (pretpostavljeno) provjerenim podacima, *Istoriju* iz 2014. – koja je »ispravljeno« izdanje – trebalo bi u novom izdanju ispraviti.

81

Odnosi s Bugarima obrađeni su u poglavlju o srednjovjekovnoj filozofiji, a u novom se vijeku uzgred spominje Ljuben Karavelov, (filozofijski nerelevantan) književnik i ideolog nacionalno-oslobodilačkog pokreta (ISF, str. 186–187).

82

Među ostalim, dok na jednoj strani izgleda da su Žunjiću – »nesretnom čovjeku« kojemu bi ocjena da je »trećerazredni filozof bila velika pohvala« i koji sa Stojkovićem spada »u nekoliko najvećih dogmatičara u srpskoj filozofiji« – »laži i klevete« o kolegama bile od velike pomoći u nastojanju da se preporuči akademcima (vidi: Jovan Arandelović, »Kako je neznanica oklevetala Odeljenje za filozofiju«, *Theoria* LVIII (2/2015), str. 140–141. doi: <https://doi.org/10.2298/theo1502139a>); s druge se strane Žunjić žali da je 2000. godine na Skupštini Akademije dobio 38 glasova na temelju četiri knjige, a 2015., »nakon mog boravka u Americi i na osnovu 20 u međuvremenu objavljenih knjiga«, samo 31 glas, a »pokušano je da se ove godine na prazno mjesto u SANU ubaci čak i jedan čovjek à la Leon Kojen« (vidi: Dragan Pavlović, Slobodan Žunjić, *Nasilje nad filozofijom: O uzurpanju »Odeljenja za filozofiju«, inkvizicio-*

noj hajci na Istoriju srpske filozofije, otmici časopisa Theoria, i o moralnom padu, Dialogue, Čigoja štampa, Pariz, Beograd 2016., str. 65). Kome ni nakon čitanja cijele knjižice nije jasno, primjerice, što znači »čovjek poput Kojena«, nije pojmio hermeneutiku u uvodu koautora Dragana Pavlovića: »Neki odnosi, koji su implicitno naznačeni, bit će jasni nekad samo samim akterima. Žunjić namjerno ostaje ponekad neodređen, ali to neće smetati neupućenom čitaocu razumjeti bit spletki.« (Ibid., str. 6)

83

R. Đorđević, »Šta je sve sporno u 'Istoriji srpske filozofije' Slobodana Žunjića«.

84

Ibid.

85

Ostanimo na poprištu aktualnih bojeva – na temelju sporadičnih pisanja analitičara o srpskoj filozofiji može se zaključiti da bi pregled koji bi, nekim čudom, napravili Arsenijević, Lazović i njihovi kolege bio daleko ispod razine Žunjićeve monografije.

86

ISF, str. 4.

Mirko Mlakar, Lino Veljak

Investigations on the History of Serbian Philosophy

Abstract

This paper presents works from Serbia dealing with the history of Serbian philosophy, whose roots began century and a half ago (the first overview was printed in 1868). Throughout the 20th century there were several detailed overviews, i.e. the histories of Serbian philosophy, but neither the teaching nor the studying of Serbian philosophy stabilized. Since the beginning of the 21st century the number of books published in Serbia on the aforementioned subject increased greatly. The systematic work of Ilija Marić stood out. Also, two books with the title Istorija srpske filozofije [History of Serbian Philosophy] were published, one by Slobodan Žunjić and an anthology edited by Irina Deretić. Among other things, the paper warns about many factual errors, and other mistakes which weaken the useful value of worthy monograph by Slobodan Žunjić, a competent researcher.

Key words

Serbian philosophy, history of philosophy, Slobodan Žunjić, *Istorija srpske filozofije*, Ilija Marić, Irina Deretić, factual errors